

K VYJADŘOVÁNÍ BEZAGENTNÍHO DĚJE V TZV. VĚTÁCH S VŠEOBECNÝM PODMĚTEM*)

MIROSLAV GREPL (Brno)

Rád bych se ještě dotkl v několika bodech té závažné části referátu s. doc. Ružičky, která je věnována vývoji a hodnocení konstrukcí s všeobecným podmětem; chci přitom mimo jiné také zaujmout stanovisko k některým poznámkám s. Křížkové.

1. Ve svém včerejším diskusním příspěvku¹ jsem se v jiné souvislosti pokusil ukázat, v čem vidím vnitřní (systémovou) příčinu toho, že se v češtině v konstrukcích s všeobecným podmětem rozšířily na vyjádření bezagentního děje zvratné tvary slovesné: *dnes nehrají || dnes se nehraje; dřív chodívali pro vodu tudy || dřív se chodívalo pro vodu tudy; křikem a nadáváním nic nezmůže || křikem a nadáváním se nic nezmůže; to nesmí pořád plakat || to se nesmí pořád plakat* apod. Pronikání reflexivních podob² do těchto typů bylo po mém soudu umožněno tím, že si čeština vytvořila nové speciální tvary pro vyjádření pasíva, tj. opisné tvary typu *je stavěn, je řízen*, a reflexivní tvary mohly být tak ze své dosavadní funkce výrazových prostředků trpného rodu do určité míry „uvolněny“. Mohlo jich být proto využito jinak, tj. jako prostředků pro vyjádření bezagentního děje v typech s všeobecným podmětem. Byly k tomu dokonce ideální předpoklady, neboť i v pasivní platnosti vyjadřovaly a vyjadřují reflexivní tvary právě děj beze zření k činiteli.

Vývojovou situaci v češtině jsem pak dále v obecných rysech srovnával se spis. ruštinou. Zdůraznil jsem v podstatě to, že ruština, ačkoli ve svém vývoji řešila v základě týž problém jako čeština, tj. hledala speciální prostředek pro vyjádření bezagentního děje ve větách s všeobecným podmětem odlišný od osobních forem pro 3. os. sg. a pl., nemohla k tomuto účelu široce využít reflexivních podob slovesa jako čeština, a to proto, že jsou to v ruštině jediné základní prostředky k vyjádření trpného rodu. Našla proto řešení jiné, odlišné od češtiny, odpovídající jejím systémovým podmínkám a předpokladům: rozvinutí analytické flexe slovesné umožnilo totiž specifikovat v ruštině pro vyjádření bezagentních dějů ve větách s všeobecným podmětem tvary bez osobních zájmen, a to jednak formy svou koncovkou homonymní s tvary 3. os. pl., jednak formy svou koncovkou homonymní s tvary

*) Příspěvek nemohl být už pro časovou tíseň přednesen ústně. (Pozn. red.)

¹ Viz zde *K některým metodologickým otázkám interpretace jazykových změn*, str. 154.

² Ukázal na ně u nás Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III, Skladba*, Praha 1959, str. 32—38.

2. os. sg. (Méně už formy jiné.): сегодня не играют. (Zcela jiného významu je konstrukce s они: сегодня они не играют); всюду бастуют; с улицы туда входят по ступенькам; криком да бранью ничего не возьмёшь; у девушек сон утренний так тонок, чуть дверью скрипнешь, чуть шепнёшь, всё слышат аж. Nevyjadřování osobního zájmena v konstrukcích uvedeného typu je tedy formálním výrazem bezagentně pojatého slovesného děje v ruštině; platí to i pro konstrukce s tvarem 2. os. sg.: řídké užívání osobního zájmena ты je v nich, jak ukázal R. Mrázek,¹ vždy speciálně motivováno, a to citově s odstínem sdílnosti v kontaktové funkci.

Oba jazyky tak po svém, podle svých vnitřních možností a systémových dispozic, vyřešily problém, jak odstranit nežádoucí homonymitu forem vyjadřujících bezagentně pojaté děje s formami osobními, a uspokojily tak zřejmou potřebu mít v jazyce vedle forem osobních zvláštní tvar na vyjádření bezagentního děje s potlačeným činitelem osobním.

Soudr. Křížková se pokouší ve svém diskusním příspěvku korigovat mé téze o vývoji a stavu v ruštině poukazem na situaci v ruských nářečích; mohu k tomu jen dodat, že mi nešlo o dialekty, nýbrž o spisovnou ruštinu. Dále bych rád výslovně zdůraznil, že jsem se zabýval formami vyjadřování bezagentního děje ve větách s všeobecným podmětem, nikoli neosobními konstrukcemi vůbec. Stěží lze proto v tomto kontextu argumentovat konstrukcemi typu мне не работается, neboť jsou to konstrukce obsahově i formálně (vyjádřený činitel nebo nositel) odlišné od vět s všeobecným podmětem; na nutnost pečlivého odlišování konstrukcí typu мне не работается a typu сладко дремлется в кровати od konstrukcí s všeobecným podmětem upozornil u nás už dříve například s. Mrázek.¹ Tím naléhavější je takové rozlišování při pohledu historickém, neboť nedbat rozdílu mezi nimi by mohlo vést k přeceňování vlivu konstrukcí typu *рѣhá се ми* na reflexivní vyjadřování děje ve větách s všeobecným podmětem.

Pro srovnání ruštiny s češtinou by pak byly závažnější spíše konstrukce typu как уже выше отмечалось. Jemnější analýza však ukazuje, že užití reflexivní formy je tu vázáno sémanticky na okruh sloves sdělování a že i jinak jde o konstrukce různým způsobem omezené,² v nichž více méně zřetelně proniká u slovesa pasivní platnost. Lze sice např. říci об этом уже говорилось выше, avšak českému „o tom se teď hodně mluví“ odpovídá ústrojně об этом сейчас много говорят.

V jistém smyslu by bylo možno jako argument uvést i ruské pasivní konstrukce s reflexivními formami od tranzitivních sloves, neboť se často chápou jako izofunkční varianty s větami s všeobecným podmětem: в Москве строят новые линии метро //

¹ Viz R. Mrázek, *K syntaxi vět s nestálým reflexivem v ruštině a češtině*, časopis Sovětská věda — jazykověda 5, 1953, str. 431—438.

² Srovnej *Příruční mluvnice ruštiny 2*, Praha 1960, str. 94. — Něco jiného ovšem jsou případy užití zájmena ты v nesponové větě s obecně platným obsahem, např. когда ты здоров, то и не думаешь о болезни.

в Москве строятся новые линии метро. Předpokládá to ovšem zrušit rozdíl mezi pasívností a bezagentností v širokém slova smyslu, ztotožnit pasívnost s bezagentností. Mimo to se mezi oběma způsoby vyjádření — pasívním a aktivním — zjišťují významové rozdíly nejružnějšího druhu (často např. vyjadřují aktivní konstrukce proti pasívním děj neaktuální, obvyklý, atemporální apod.). Tyto rozdíly nelze přirozeně pomíjet. Nelze zapomínat ani na to, že v pasívní konstrukci je možno činitele děje slovně vyjádřit.

2. Pokud jde o samo hodnocení větného typu, řadí s. Ružička konstrukce s reflexívem (*dnes se nehraje*) k typu jednočlennému, označenému schematicky jako F, a konstrukce nereflexivní (*dnes nehrají; s pociťovostí nejdál dojde // s pociťovostí nejdál dojdeš*) v podstatě k typu dvojčlennému. Jistě jsou pro takovou klasifikaci závažné důvody především v samé stavbě těchto izofunkčních variant, ačkoli na druhé straně to není klasifikace zcela nesporná a obecně přijímaná.

Pro pochopení vývoje typů s všeobecným podmětem, to jest pro postižení vzájemných vztahů mezi jednotlivými způsoby vyjádření při dynamické projekci a pro stanovení směru vývoje, není však důležité, že konstrukce s reflexívem typu *dnes se v továrnách nepracuje* je bezpodmětá (jednočlenná) a tedy typově totožná s konstrukcemi typu *pracuje se mi zde dobře a tady se příjemně sedí*, kdežto konstrukce typu *dnes v továrnách nepracují* je modifikovaný typ dvojčlenný x—P. Naopak toto — z hlediska synchronického do jisté míry oprávněné — odtrhávání obou variant od sebe může vést i k zastření skutečných vývojových souvislostí. Stěžlí lze např. na tomto základě vyložit tu závažnou skutečnost, že se prostředky, kterými se vyjadřuje děj ve větách s všeobecným podmětem, zčásti kryjí s prostředky sloužícími k vyjadřování kategorie trpného rodu, že ve vývoji dochází k vzájemnému prolínání obou druhů prostředků, k jakémusi suplování jedněch druhými; v češtině např. proniká reflexivní tvar z pasíva do vět s všeobecným podmětem a za ním se tu šíří knižně opisné konstrukce typu *je navrhováno, bude pokračováno ve vyjednávání* apod. Sem patří také konstrukce typu *je chozeno*. V ruštině zase vidíme, jak se kategorie trpného rodu u sloves nedokonavých „supluje“ konstrukcemi s všeobecným podmětem, jako нас критикуют; меня несут.

K objasnění těchto základních otázek nám nic nepomůže určení, že konstrukce *tady se mnoho staví* je jednočlenná a konstrukce *tady všude mnoho stavějí* je dvojčlenná; není tu prostě důležitý aspekt podmětovost—nepodmětovost, nýbrž aspekt jiný — agentnost a bezagentnost. Jen na tomto pozadí lze poměrně spolehlivě vyložit korespondenci vzpomenutých prostředků, zejména pak také využití reflexivní formy ve větách s všeobecným podmětem v češtině. Jak pro pasívní konstrukce, tak pro věty s všeobecným podmětem je totiž důležité to, že se v nich vyjadřuje děj pojatý bezagentně. Třeba ovšem výslovně připomenout, že tu jde o bezagentní děj s potlačeným činitelem osobním, nikoli věcným. Tato společná základna obou konstrukcí představuje most pro přechod reflexivních tvarů do predikátu vět s všeobecným podmětem: *tady všude se staví mnoho domů* × *tady všude mnoho stavějí* // *tady se*

všude mnoho staví. Otázka jednočlennosti a dvojčlennosti je tu nepodstatná a není ani důležité, že se při tom mění konstrukce jednočlenná na dvojčlennou, tj. přesně řečeno model x—P na model F; to samo je až následek uvedeného procesu, nikoli snad jeho příčina. Tento následek ovšem ukazuje, že hranice mezi typem S—P a typem F není tak nepřekročitelná, jak by se mohlo zdát z některých formulací s. Ružičky.

Naše dosavadní úvahy zdůvodňují ovšem znovu také to, co jsme uvedli výše o způsobu vyjadřování bezagentně pojatých dějů ve větách s všeobecným podmětem v ruštině. V této souvislosti je vůbec zajímavé všimnout si, v jakém odstínu je specifikována reflexivní forma ve slovanských jazycích: v ruštině je to především výraz pro pasivnost (nikoli tedy pro široce pojatou bezagentnost); na to zřetelně ukazuje mimo jiné možnost vyjadřovat činitele: эти песни собирались русскими учеными. V češtině se reflexivní podoby v souvislosti se vznikem opisných forem pro pasivum staly spíše prostředky pro vyjadřování široce pojatého bezagentního děje; jsou to vcelku synonymní konstrukce s typy s všeobecným podmětem; proto ani v konstrukcích osobních (tj. při tzv. osobním pasivu) nelze vyjádřit činitele děje: *dnes se vydávají peníze*. V polštině je pak v konstrukcích typu *czyta się książkę* pasivnost zcela potlačena ve prospěch bezagentnosti. Nejen že tu není možno vyjádřit činitele děje, ale ani sám cíl děje se tu nestává podmětem věty.

3. K poznámce s. Křížkové, že konstrukce typu *dnes nehrají* a *s poctivostí nejdál dojdeš* jsou typy (x)—P, kdežto v konstrukcích *dnes se nehraje* a *s poctivostí se nejdál dojde* jde o neosobovost jiného typu (rozuměj typu F), musím konstatovat, že jsem nikde netvrdil opak, protože jsem se otázkou jednočlennosti a dvojčlennosti ve svých úvahách o vývoji prostředků pro vyjadřování bezagentně pojatého děje s potlačeným činitelem osobním vůbec nezabýval; zde pak jsem se snažil ukázat, že to je otázka pro pochopení vývoje těchto prostředků nepodstatná: není důležité, že konstrukce *tady všude se stavějí nové byty* je dvojčlenná a konstrukce *tady se mnoho staví* je jednočlenná, nýbrž je důležité to, že v obou případech je děj pojat jako bezagentní.

Pokud pak jde o samu kvalifikaci vět s všeobecným podmětem jako typu x—P, není tak nesporná, jak se snad na první pohled zdá. Poukaz na to, že v nich slovesný tvar ukazuje na činitele v úkonu podmětu, spíše věc komplikuje; podle toho by v konstrukci *s poctivostí nejdál dojde* ukazoval slovesný tvar na činitele ve 3. os. sg., kdežto v konstrukci *s poctivostí nejdál dojdeš* na činitele v 2. os. sg. To však je evidentně nesprávné. Spíše je třeba dnes chápat slovesný tvar v konstrukci typu *s poctivostí nejdál dojde* jako tvar neosobní, jen homonymní s tvarem 3. os. sg., podobně jako to děláme v typu *v kamnech hučí*. Je to zdůvodněno i vzhledem k tomu, že ho lze nahradit formou reflexivní (*s poctivostí se nejdál dojde*), kterou za neosobní právem považujeme. V ruštině pak, kde se ve větách s všeobecným podmětem užívá slovesných forem bez zájmen (tedy tvarů i formálně výrazně odlišných od tvarů osobních), je pak toto chápání po mém soudu jedině logické.

Ani konstrukce typu *s poctivostí nejdál dojdeš* nesvědčí jednoznačně pro dvojčlennost. Už jsem uvedl, že slovesný tvar v nich neukazuje na činitele v 2. os. sg., jako

např. ve větě *dojdeš tam včas*. Je naopak zřejmé, že jsou to jen modifikace typu *s poctivostí nejdál dojde*; přitom ovšem tvaru *dojdeš* tu není užito proto, že se jako činitel děje chápe adresát projevu, nýbrž prostě jako kontaktového prostředku, to jest jako prostředku udržujícího za projevu kontakt mezi mluvčím a adresátem. Jde tu tedy po mém soudu o podobné využití formy 2. os. sg. jako v konstrukcích s tzv. objektivní sponou, např.: *to máš tak* (= to je tak); *celý přístroj je úplně jednoduchý: to máš takovou skleněnou baňku s hrdlem, na ní je nasazená gumová hadice, vpředu máš otvor . . .* atd. Není ani třeba zdůrazňovat, že takové užití forem 2. os. v kontaktové funkci je omezeno hlavně na projevy mluvené, neboť při jejich realizaci je adresát projevu vždy nutně přítomen. Konečně ani varianta s „podmětem“ *člověk (s poctivostí člověk nejdál dojde)* není podle mého mínění nepochybným argumentem pro dvojčlennost vět s tzv. všeobecným podmětem. Slůvko *člověk* v nich je sémanticky natolik odlišné od substantiva *člověk*, že je lze ještě stěží považovat za vyjádření podmětu. (Na to ukazují i paralelní konstrukce s *jeden*: *s poctivostí jeden nejdál dojde*). Sám jsem spíše nakloněn tomu, chápat z dnešního hlediska spojení *člověk dojde* jako jakýsi analytický tvar; je to také jeden ze způsobů, kterým jazyk uspokojuje potřebu mít pro vyjadřování děje bezagentně pojatého zvláštní formy odlišné od formy osobní. V tomto případě se k řešení dospělo za účasti cizího vlivu. To však není podstatné: podstatné je to, že tu jde o realizaci téže základní vývojové tendence jako při využití reflexivních forem: tendence vytvořit osobité tvary pro vyjadřování bezagentního děje s potlačeným osobním činitelem. Vidíme-li věc v těchto souvislostech, je chápání spojení *člověk dojde* jako zvláštního tvaru dokonce nutné. Slůvko *člověk* je v něm totožné s německým *man*, třeba ve větě *man muss daran immer denken*.

Naše poznámky vztahující se ke klasifikaci tzv. vět s všeobecným podmětem ukazují při nejmenším na to, že samo tvrzení, jako by zkoumané konstrukce představovaly modifikovanou variantu dvojčlenného typu, konkrétně typ x—P, není nikterak nepochybné a že nás v žádném případě nezbavuje povinnosti věc dále zevrubně studovat.